

Григорій Рудий

Періодика часів Української Держави про національне мистецтво

В період національного відродження України важливого значення набуває дослідження проблем культурного, духовного життя українського суспільства. Особливий інтерес у цьому плані становить період Української Держави, яка існувала з квітня по грудень 1918 р. Саме в цей період у більшості шкіл уведено українську мову, засновано близько 150 українських гімназій. У Києві та Кам'янці-Подільському відкрито українські державні університети. Тоді ж розпочала роботу Українська Академія наук, а також створено Український національний архів, Національну бібліотеку, Український драматичний театр, Державну капелу, Кобзарську школу, Державний симфонічний оркестр тощо.

Сьогодні особливої уваги набуває питання про якомога повне залучення до наукового обігу і ефективного використання як документальних, так і оповідних джерел, що віддзеркалюють розвиток духовного життя гетьманської держави. До важливих джерел належить і періодична преса. За підрахунками автора, в зазначений період видавалось близько 200 періодичних видань.

У великому масиві джерел з питань української культури помітне місце займають газетні матеріали про заходи гетьманського уряду, творчої інтелігенції щодо розвитку національного мистецтва. У пресі опубліковано закон Ради

Міністрів «Про утворення Головного управління мистецтва та національної культури й про переименування Міністерства народної освіти в Міністерств во народної освіти та мистецтва».

Згідно із законом, засновувався також відділ у справах мистецтва, художнього виховання і культурних установ. Як самостійна інституція зі своїм власним бюджетом Головне управління мистецтва дістало змогу реально впливати на розвиток української культури. Не випадково основні досягнення за часів гетьманщини в здійсненні курсу національно-культурного будівництва дослідники пов'язують саме з діяльністю цього управління³, очолюваного відомим українським громадським і культурним діячем П.Я.Дорошенком.

Він походив із козацького гетьманського роду, прямий нащадок гетьмана Петра Дорошенка. Після закінчення в 1864 р. Київського університету здобув медичну освіту, працюючи ординатором у відомого вченого хірурга Ріноко. Згодом П.Я.Дорошенко повертається на Чернігівщину, де активно включається в громадське і культурне життя. Він тривалий час був членом Чернігівської архівної комісії й головою музейної комісії Чернігівського земства, автор праць про кріпацтво на Лівобережній Україні. Продовжуючи традиції своїх предків, зібрав велику колекцію української старовини й мистецтва. Як меценат багато цінних речей подарував він різним музеям і залишив для української науки найкоштовнішу бібліотеку, в якій зібрані найцінніші книжки всіма мовами по Україні⁴. У 1917 р. заснував українську гімназію в Чернігові⁵.

Патріотичні переконання П.Я.Дорошенка, його високоосвіченість і подвижницька діяльність на ниві пропаганди історії України добре прислужилися справі розвитку культури українського народу.

Визначаючи роль і місце Головного управління мистецтва, П.Дорошенко зазначав, що «відомство, на чолі якого я стою, перслідує завдання виключно загальнокультурного характеру...

Ми стоїмо на національному ґрунті. У протинному випадку, все наше існування не мало б ніякого смислу і значення».

Тобто, проблема відродження національних культурних надбань українського народу розглядалася ним не тільки в контексті розвитку культури України, а й політики держави в цій сфері суспільного життя. Звичайно, призначення П.Я.Дорошенка начальником управління свідчило про послідовність гетьманської адміністрації на ниві культурного будівництва. Саме з цих позицій слід оцінювати рішення Ради Міністрів, Міністерства народної освіти та мистецтва про створення Національної опери, Драматичного театру, Державної капели, Симфонічної школи, Кобзарської школи. Тогочасна преса широко відгукувалася на ці заходи публікацією значної кількості матеріалів. Газети висвітлювали весь хід прийняття й виконання урядових рішень щодо розвитку українського театрального і музичного мистецтва. Помітне місце серед них посідають публікації, що відображають заходи гетьманського уряду в становленні українського театру. В газетній періодиці була опублікована постанова Ради Міністрів «Про допомогу українським театрам». Згідно з цим рішенням «Українського Національного Театру» (під керівництвом П.Саксаганського) і товариству «Молодий театр у Києві» (під керівництвом О.Курбаса) на їх потреби було виділено кошти на суму відповідно 165000 і 10000 карбованців⁶.

В листопаді 1918 р. засновано в Києві Державний драматичний театр. Цьому театру було надано право одержувати з-за кордону без мита книги, всі необхідні матеріали й інвентар. Театр укомплектовано найкращими українськими акторами. Артисти вважалися службовцями і були зараховані на державне утримання. На потреби театру було виділено 327400 карбованців⁷.

Характерно, що подібними публікаціями газетна періодика намагалася не тільки пропагувати урядові рішення, але й привертати увагу до значення українського театру в культурному житті України. В цьому контексті цікаві газетні матеріали про роботу з'їзду діячів українського мистецтва. З'їзд, скликаний з ініціативи товариства діячів українського мистецтва, проходив у Києві з 9 по 16 червня 1918 р. В його роботі взяли участь гетьман П.Скоропадський, міністри освіти та ісповідань М.Василенко і В.Зіньківський. Серед проблем, що обговорювалися на цьому форумі, було широке коло питань театрального і музичного мистецтва. Зокрема, на своїх шпальтах газети опублікували тези доповіді відомої актриси і театральної діячки Висоцької на тему «Сучасне становище театру» і виступи по її доповіді С.Кузьміна, Мокульського, Станкевича, М.Прахова⁸.

Крім цього, на шпальтах газет вміщено матеріали про проблеми театру і музики у взаємоз'язку з завданнями художнього і естетичного виховання українського народу. Серед них відзначимо тези доповіді А.Сафонові «Що може загальнопросвітна школа для художньо-естетичного розвитку дітей», Четверикова «Мистецтво в школі»⁹, виступи Ф.Крашницького «Про художню освіту на Україні», «Про Київське художнє життя і художню освіту», С.Гілярова «Потреби вищої художньої наукової освіти», «Інститут історії мистецтва у Києві». Розуміло, що становлення національно-художньої освіти тісно пов'язувалося з завданнями розвитку українського мистецтва. У зв'язку з цим заслуговує на увагу опублікований у пресі заключний документ-постанова з'їзду про основні завдання в царині мистецтва і культури України. Так, постановою передбачалося заснування у Києві Інституту історії мистецтва, Академії мистецтва, а також кафедри історії і теорії мистецтва при загальноосвітніх вищих наукових інституціях гуманітарного типу. Саме вони мали стати центрами дослідження історико-мистецької спадщини України, визначати нові форми і методи усіх видів і жанрів театрального і музичного мистецтва. Отже, у резолюції з'їзду викладалася досить змістовна і широка програма культурологічних заходів. Привертають увагу опубліковані в пресі положення про необхідність широкої пропаганди в масах музичного мистецтва шляхом концертів вокальних і інструментальних ансамблів, присвячених національній і світовій музиці. Зокрема, пропонувалося ввести в школах години музичної культури. З огляду на те, що справа музичного видавництва, як лютного, так і книжкового, перебувала в приватних руках і мала чисто комерційний характер, делегати з'їзду запропонували державі віддати це видавництво художній організації цілком компетентних щодо цього людей. Тобто, проблема художньо-естетичного виховання розглядалася як один з важливих засобів формування самосвідомості українського народу. Саме з цих позицій слід оцінювати конкретні заходи уряду і громадськості щодо розвитку театру і музики, логічним вбачається збільшення кількості матеріалів про процес українізації в драматургії, коли за короткий період репертуар українських театрів помітно збагатився україномовними п'єсами. У матеріалах української періодици містять-

є значний інформаційний масив, що відбиває широкий спектр цієї роботи, причому не тільки на рівні загальнонаціональних матеріалів, а й публікацій, що віддзеркалювали творчий доробок конкретних театрів та митців.

Особливо високою у загальному масиві джерел з питань розвитку мистецтва була питома вага матеріалів про Українську національну оперу, Український національний хор, Державний драматичний театр, Український національний театр, Молодий театр у Києві. Так, на сторінках газети «Відродження» у травні-грудні 1918 р. практично кожна четверта публікація з проблем культурного життя тією чи іншою мірою торкалася творчої діяльності провідних українських театрів. Характерну інформацію вміщували також і інші видання, що відображали прагнення людей якомога глибше прилучитися до скарбниці українського театру. У газетах почали з'являтися повідомлення про поповнення репертуару театрів новими українськими драматичними творами.

Крім цього, на шпальтах газет широко відображено репертуар провідних українських театрів, склад акторів. У першу чергу, таку інформацію містить центральна преса. Так, в репертуарі Державного народного театру (головний режисер П.Саксаганський) чільне місце зайняли твори М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого, М.Старицького, Л.Черняхівського. Головні ролі виконували М.Заньковецька, М.Садовська, Л.Ліницька, Якубовська, П.Саксаганський, Б.Романицький, Шевченко, Остерський, Сосницький і Зининко¹⁴.

У процесі становлення українського національного театру склалися чимало оригінальних художніх колективів. Сворідним явищем був заснований у 1916 р. і очолений О.С.Курбасом «Молодий театр». В 1918 р. цей колектив, що сформувався переважно з молодих митців, включив до свого репертуару кращі твори української і світової класики. Театр показав глядачеві п'єси «Чорна Пантера і Білий ведмідь» В.Винниченка, «Драматичні етюди» О.Олеса, а також п'єси західноєвропейських класиків: «Молодість» М.Гальбе, «Горе брехунові» Ф.Грільпарцера, «Доктора Штокмана» Г.Ібсена¹⁵.

За жанрами матеріали, які висвітлюють внутрішнє життя театру поділяються на статті, замітки, інтерв'ю, повідомлення, рецензії. Причому питома вага матеріалів синтетичного жанру (статті, рецензії) складала понад 40 відсотків. Серед газетних публікацій значний інтерес для дослідників являють ті, які розповідають про гастролі українських драматичних театрів. Газети регулярно інформували читачів про їх виступи, давали їм оцінку, вміщували дані про акторів, географію гастролей, ставлення глядачів тощо. За нашими підрахунками, в досліджуваній період українська преса опублікувала понад 100 інформацій про гастролі театрів.

Поряд з цим, українська преса містить глибоко змістовні рецензії-огляди на спектаклі полтавського Українського театру «Просвіта» за п'єсами М.Гоголя «Тарас Бульба» і В.Винниченка «Повстання Марії».

В репертуарі Полтавського театру були історичні, у т. ч. західноєвропейські, побутово-сучасні п'єси, а також вистави спеціально для учнів.

Поряд з позитивними рецензіями про діяльність українських театрів є група матеріалів про недоліки в їх роботі. В них йшлося, насамперед, про застарілість репертуару, слабкий склад акторів, низьку явку глядачів. Велими показовою є одна з кореспонденцій про виступи Харківського національного театру у місті Богодухові, автор якої зазначає, що «громадянство сподівалося побачити вперше на місцевій сцені щось нове і гарне з рідного театрального мистецтва, а воно, на жаль, весь час п'єси йдуть старі, безідейні, в яких домінуючу роль відіграють танці і спів, йдуть п'єси, які вже декілька разів ставилися й тутешніми любителями, п'єси, які в добрих трупах викинуті зовсім з репертуару («Жидівка-вихристка», «Хмарин», «Нещасне кохання» і т.ін.»)¹⁶. Змістовні матеріали про творчу діяльність українських труп трапляються на сторінках «Херсонського вестника»¹⁴, «Подольського вестника»¹⁵, «Подольської мислі»¹⁶ та ін. Оже, як бачимо, газетна періодика активно сприяла становленню української театральної критики.

В зв'язку з процесами подолання руйнівних наслідків у галузі культури заслуговує на особливу увагу рівень висвітлення точностною пресою творчості самодіяльних українських театрів, зокрема, в Катеринославській, Полтавській, Київській, Херсонській губерніях. Газетна періодика досить часто вміщувала матеріали, що в підсумку мали на меті привернути увагу до проблем української драматургії, пропаганди українського театрального мистецтва. Саме під таким кутом друкувалися інформації про створення самодіяльних театральних груп, драматичних гуртків. Всіляко заохочувалася й пропагувалася подвижницька діяльність українських інтелігентів, що створювали самодіяльні театри у провінційних містечках і на селі.

Подібні інформації складають ту фактологічну основу, що дає уявлення про загальний стан на місцях у самодіяльних театральних колективах. Характерно, що тогочасна газетна періодика відбиває не тільки констатацію допускання окремих фактів розвитку художньої самодіяльності, а й містить зауваження, пропозиції, що свідчать про конструктивну позицію авторів, котрі пропонували конкретні шляхи і форми українізації об'єктів культури. Так, в одній з кореспонденцій повідомлялося про гурток лохвицьких amatorів (Полтавшина), де п'єси ставилися без усякого розвитку, репертуар складався з випадкових вистав, а це свідчило про те, що і сам гурток і його завдання були стихійними. Автор пропонував створити один справжній український драматичний гурток, керівником якого мала стати своя людина, прихильник рідного театру¹⁷.

Якщо аналізувати газетні матеріали, присвячені аматорському театральному мистецтву, то помітним стає переважання аналітичних жанрів над синтетичними. Співвідношення першої і другої групи у тогочасній українській періодичі дорівнювало приблизно 10:1. Це означає, до на одну публікацію синтетичного жанру з питань запровадження українства в художній самодіяльності припадає десять матеріалів аналітичного жанру.

Прагнення до становлення національного театру, підвищення професійної майстерності акторів, розкріпачення творчої думки власні авторам газетних матеріалів, в яких висвітлювалися проблеми підготовки українських акторів. Показовою є одна з кореспонденцій, де зазначалося, що «в епоху пристрасної політичної боротьби народів ті, хто так чи по-іншому стикається з мистецтвом, повинні з особливою бережливостю берегти його в безпосередній чистоті. Саме тому в гуртку драматичної секції «Українського художнього товариства ім.М.К.Заньковецької» виникла думка заснувати першу в Одесі і другу в Україні (є школа Лисенка у Києві) українську театральну школу, запросивши в якості викладача,

нахненника і керівника художньої частини школи, першого посечного члена товариства велику актрису М.Заньковецьку. На превелику радість ініціаторів вони отримали згоду Марії Костянтинівни взяти участь у цій справі.

Значення такої школи для українського театру було б дуже великим, вона відразу б підняла його рівень, залучила вдатних хористів рідного мистецтва, котрі досі масово йшли на російську сцену, покидаючи рідний театр. М.К.Заньковецька давно мріяла про створення такої школи саме в Одесі, де вона вперше здобула популярність і де стільки викликала захоплення до останнього часу¹⁴.

Однією з важливих тем в контексті завдань по відродженню національного мистецтва стала широка пропаганда музичної культури. Під рубриками «Український Національний хор», «Українська опера» в газетній періодиці вмішувалися добіркі матеріалів, що широко висвітлювали заходи Міністерства народної освіти та мистецтва по перетворенню Київської опери в Національну оперу, створення Українського Національного хору (під керівництвом диригента О.Кошиця), згодом перетвореного в Українську державну капелу¹⁵, і Державного симфонічного оркестру (під керівництвом О.Горличого). Важливо, що ці матеріали містили не тільки виклад музичних заходів, а й результати втілення їх у життя. Велика група матеріалів присвячена діяльності музичного відділу Міністерства освіти, його роботі по організації хорів. У газетній періодиці широко висвітлюється виступ першого Українського Національного хору у Києві, який 9 червня 1918 р. у міській опері вперше дав концерт. До складу хору ввійшло 75 співаків. У святі української пісні взяли участь П.Скоропадський, члени уряду, визначні українські громадські і культурні діячі. Концерт було присвячено творчості К.Стецька. Преса постійно повідомляла про організації нових хорових колективів, зокрема, другого Національного хору в Києві. Переблалася, що очолять хор Д.Давидовський та М.Леонтович. Велику увагу преса приділила гастроллям влітку 1918 р. першого Українського Національного хору в Харкові. З концертами виїздила К.Стецько, О.Приходько, О.Кошиць, М.Литвиненко-Вольгемут, М.Дніпрова (Примеска) і С.Колодїйна¹⁶.

Серед різноманітної групи джерел заслуговують на особливу увагу матеріали, котрі окреслювали ретроспективну картину розвитку хорового співу на місцях як основи української музичної культури. Варто відзначити групу газетних публікацій про відкриття у липні 1918 р. Українського Національного хору в Полтаві. Очолив хор відомий фахівець у сфері хорового співу, колишній диригент національного театру В.Костів-Верховинцев. У програмі концертів хорового колективу були народні пісні на музику Лисенка, Кошиця, Леонтовича, Верховинця. Всі концерти хору проведені з благої метою на користь різних громадських організацій¹⁷.

У пресі також широко висвітлювалося відкриття українського хору в Кам'янець-Подільському. 30 червня 1918 р. у помешканні товариства «Просвіта» відбулося урочисте відкриття хору. У святі пісні, крім 60 учасників хору, взяли участь голова секції по організації національних хорів музичного відділу Міністерства народної освіти та мистецтва О.К.Приходько і шанувальники українського співу¹⁸.

Поряд з цим, є чимало газетних матеріалів про благої діяльність хорових колективів, пропаганду української пісні. Так, у липні 1918 р. в приміщенні Лубенського жіночого спаріального училища відбувся концерт українського хору під керівництвом композитора К.Стецька. В концерті прозвучало багато пісень самого керівника хору¹⁹.

Група газетних матеріалів повідомляла про благої концерт в садах Дехтерівської богодільні, який було влаштовано 25 серпня 1918 р. за ініціативою Лук'янівського товариства «Просвіта». В концерті взяли участь актори М.Литвиненко-Вольгемут (спів), С.Колодїйна (спів), М.Дніпрова (мелодекламація) та перший український національний хор під керівництвом О.Приходька. Акомпонував солістам В.Кривіць, керував хором — М.Леонтович²⁰. З метою пропаганди української музики 4 грудня 1918 р. в приміщенні Київської громадської бібліотеки відбулася лекція-концерт, ілюстрована народними мелодіями в суто народному стилі і виконанням пісень в музичній обробці М.Лисенка. Лектор Г.Хоткевич ознайомив слухачів з теорією походження музичних звуків і складання з цих звуків народних пісень. Тут же національний хор дав як ілюстрацію шільний ряд пісень на різні життєві теми²¹.

У газетній періодиці знайшлася місце і така популярна форма музичної культури, як масова народна пісня. Під рубриками «Українська пісня», «Вечір українського романсу» в пресі вмішувалися добіркі матеріалів, до широко висвітлювали розвиток таких жанрів, як обробка народних пісень і українська масова пісня. Вони дістали широке розповсюдження на місцях. Про це свідчать листи сільських громадських кореспондентів до редакцій газет. Важливо, що ці матеріали містили не лише факти про результати аматорської діяльності, але й конкретні пропозиції про вдосконалення роботи музичних самодіяльних колективів. У тогочасній українській пресі знайшов також висвітлення розвиток кобзарського мистецтва. Газетні матеріали містять відомості про заснування і діяльність Київської кобзарської школи, запрошення для практичного навчання гри на бандурі восьми кобзарів різних шкіл з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній²².

Газетна періодика також вмішувала публікації з питань історії української бандури, про життя і діяльність визначних кобзарів.

В українській пресі особливо активно висвітлювався хід підготовки і створення української опери. Повідомлення в пресі про утворення восени 1918 р. Національної опери в Україні неоднозначно сприйнялося творчою інтелігенцією держави. Були різні думки щодо статусу українського Державного оперного театру, призначення його керівників, акторів, придбання приміщення тощо. У тогочасних засобах масової інформації ця тема представлена різними за жанрами матеріалами: від теоретичної статті до стислої замітки. У цьому масиві джерел переважали статті (64 відсотки) і кореспонденції (25 відсотків), в яких поширювалися здебільшого твердження, що українська опера має бути державною. І сили для цього є. Це — визначний європейський драматичний тенор Менцінський, уславлений виконавець вагнерівського репертуару, один із світових басів, наш земляк і патріот Адам Дидур, світова опера співакка, освічена і палка українська патріотка С.Крушельницька²³.

Такого роду публікації вмішувалися переважно під рубрикою «Українська опера», а їх авторами були журналісти і мистецтвознавці.

Поряд з цим на сторінках періодичних видань друкувалися матеріали, автори яких відзначали, що «українська державна опера не повинна повторити історію петроградських державних театрів, котрі давали чужу людині й громадянству культуру...

Організувати справу опери художньо сильної, національної і культурної»¹⁹.

У пресі також друкувалися статті культурних діячів, переважно з діаспори, на думку яких справою організації української опери має займатися українське літературно-художнє товариство в Петрограді. Товариство мало значні акторські і художні сили. В разі дозволу на переїзд до Києва, воно звітти б організувало свої філії в Україні»²⁰.

Чимало газетних матеріалів містить інформацію про підготовку українського оперного театру до відкриття сезону. Зокрема, повідомлялося, що директор театру роздав відомим письменникам Л.Старицькій-Черняхівській, О.Олесю, С.Черкасенкові та іншим перекладати оперні лібретто українською мовою. Вже у серпні 1918 р. були перекладені українською опери: «Галька», «Фауст»; «Траватки», «Черевички», «Казки Гофмана», «Богема», «Продана наречена», «Русалка», «Сільська честь», «Жидівка», «Мадам Баттерфляй»²¹.

Отже, аналіз газетних матеріалів, що відбили процеси відродження національного мистецтва, дає змогу зробити такі висновки;

- українська преса не тільки відбивала на своїх сторінках проблеми відродження національної культури, а й своїми публікаціями стимулювала зростання творчої активності нової генерації українських митців;

- періодичні видання зробили помітний внесок у справу організації закладів культури. Протягом досліджуваного періоду ця проблематика була постійною;

- українські газети подавали інформацію про спроби гетьманського уряду, краших сил української інтелігенції інтегрувати у світовий культурний процес шляхом створення належних умов для розвитку української опери, інших видів музичного мистецтва, сприяли становленню української театральної і музичної критики;

- газетна періодика віддзеркалює пошук шляхів розвитку українського мистецтва, нових форм і видів театральної і музичної культури. У галузі музичного мистецтва успішно розвивалися такі жанри, як обробка композиторами народних пісень, українська масова пісня, кобзарське мистецтво. Широкого розмаху набула концертна діяльність, в ній брали участь професійні і самодіяльні виконавські колективи. В Україні розвивалися всі види театрального мистецтва. Засновано Державний драматичний театр, Національну оперу, Українську Державну капелу, Державний симфонічний оркестр;

- українська преса зробила помітний внесок у справу залучення до самодіяльного театрального і музичного мистецтва широких кіл громадськості. Було створено десятки аматорських драматичних і музичних театрів, театрів для молоді.

¹⁹ Державний вістник. — Київ. — 1918. — 5 липня.

²⁰ Дорощенко Д. Історія України. 1917-1923. — Ужгород. — Т.2. — С.366-367.

²¹ Зайцев П. Я. Дорощенко // Промінь. — Київ. — 1919. — 14 вересня.

²² Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні-Львів. — 1993. — Т.2. — С.585.

²³ Восхождение украинской культуры. Интервью П.А. Дорощенко Главному управлению управления искусств // Вечер. — Київ. — 1918. — 22 жовтня.

²⁴ Державний вістник. — Київ. — 1918. — 22 червня.

²⁵ Там само. — 3 вересня.

²⁶ Всеукраїнський з'їзд представників художніх організацій // Відродження. — Київ. — 1918. — 29 червня.

²⁷ Там само. — 12 червня.

²⁸ Там само. — 28 червня.

²⁹ Державний народний театр // Новсти дня. — Київ. — 1918. — 8 вересня.

³⁰ Вільне життя. — Одеса. — 1918. — 1 серпня.

³¹ Театр Суходольського // Народна діло. — Харків. — 1918. — 8 червня.

³² Нумо. Украинский театр // Херсонский вестник. — 1918. — 16 жовтня.

³³ Маркіз. «Тарас Бульба» // Подольский вестник. — Могилі-Подільський. — 1918. — 16 липня.

³⁴ Первый спектакль украинской труппы. Пьеса А. Николаенко «Мазепа» // Подольская мысль. — Могилі-Подольський. — 1918. — 30 липня.

³⁵ Провісень. — Лохвиця. — 1918. — 4 жовтня.

³⁶ Лазурская Е. Украинская театральная школа в Одессе // Молодая Украина. — Одеса. — 1918. — 5 червня.

³⁷ Приходько О. Голова секції організації народних хорів. Відозва музичного відділу Міністерства освіти // Державний вістник. — Київ. — 1918. — 18 червня.

³⁸ Друга артистична подорож першого Українського національного хору // Нова рада. — Київ. — 1918. — 18 серпня.

³⁹ Український національний хор // Робітничка газета. — Київ. — 1918. — 25 серпня.

⁴⁰ Открытие Украинского национального хора в Каменец-Подольском // Подольский край. — Кам'янець-Подільський. — 1918. — 5 липня.

⁴¹ Концерт национальных песен // Лубенский голос. — Лубни. — 1918. — 14 липня.

⁴² Концерт // Робітничка газета. — Київ. — 1918. — 31 серпня.

⁴³ Концерт паят'я М.В.Дисненка в Громадській книгобібліотці // Слово. — Харків. — 1918. — 8 грудня.

⁴⁴ Дорощенко Д. Історія України. — Т.2. — С.367.

⁴⁵ Ніковський А. Якою повинна бути опера на Україні // Нова рада. — 1918. — 22 червня.

⁴⁶ Василько А. Українська опера і несправдані претензії // Нове рада. — 1918. — 1 листопада.

⁴⁷ Українська опера // Відродження. — Київ. — 1918. — 10 липня.

⁴⁸ Українські переклади оперних лібретто // Робітничка газета. — Київ. — 1918. — 31 серпня.